
БОРИС
АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

10
ОПОВІДАНЬ



ДРУЖБА
НАВИВОРІТ

Харків
«ФОЛІО»
2025

«Я ВВЕСЬ У МАЙБУТНЬОМУ...»

Ми не обираємо часи,
ми можемо лише вирішувати,
як жити у ті часи, які обрали нас.

Дж. Толкін

Як часто ми замислюємося над тим, скільки коштує правда? Інколи вона може коштувати найдорожчого — життя. Яскравим прикладом цього твердження є представники української інтелігенції ХХ століття: Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Микола Хвильовий, Євген Плужник та інші. Тоталітарна влада вважала, що, знищивши окремих людей, зможе знищити прагнення до волі у всіх інших. На щастя, це не завжди спрацьовує. Жертовність митців «Розстріляного відродження» стала прикладом для наслідування для покоління

шістдесятників, а Борис Дмитрович Антоненко-Давидович — своєрідним містком, який поєднав одних з іншими.

Майбутній письменник народився 1899 року на Сумщині. Закінчив гімназію в Охтирці, вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, а згодом — на історико-філологічний факультет Київського університету, який не закінчив через брак коштів. Офіційної вищої освіти так і не здобув, але отримав її самотужки — *«читаючи в бібліотеках та з великої книги життя»*.

1917 рік, коли молода Українська держава виборювала свою незалежність, значною мірою визначив долю Антоненка-Давидовича. Суспільні зміни захопили молодого студента, і він опинився у вирі національно-визвольної боротьби. Борис Антоненко-Давидович став добровольцем діючого полку УНР і брав участь у бойових діях. Після поразки

визвольних змагань на деякий час повернувся до Охтирки, де завідував Охтирською повітовою «наросвітою». Став членом Української комуністичної партії боротьбистів, а згодом — КП(б)У. Спостерігаючи за тим, що відбувалося у політичному житті країни — нова економічна політика, практика розв'язання національного питання, — досить швидко збагнув, що не бажає *«помножувати дяківський хор у московській церкві з філіалом в Україні»*. Тому восени 1924 р. вийшов з партії й перейшов на «літературний хліб».

1923 рік можна вважати початком першого етапу літературної творчості Бориса Антоненка-Давидовича, який тривав десять років. Саме тоді в журналі «Нова громада» було опубліковано його перше оповідання «Останні два» та драму «Лицарі абсурду». Наступного року вийшла й перша книжка — збірка оповідань «Запорошені силуети». Впродовж цих десяти

років молодим письменником було опубліковано близько 14 книжок, а в періодиці з'явилося чимало нарисів, рецензій та заміток. Особливе місце серед них посідали оповідання «Просвітяни» (1922), повісті «Синя волошка» (1927), «Смерть» (1928), «Печатка» (1930) і збірка нарисів «Землею українською» (1930).

Не залишалося сумнівів, що в нашій літературі з'явився самотній талановитий письменник — суворий реаліст із гострим оком на життя, здоровим критицизмом, пом'якшеним тонкою іронією. На відміну від більшості, він не малював «світле майбутнє», а помічав, що *«звідусіль стирчать злидні, безвихідь, і якась непройдена, тупа жорстокість застиглого життя»*.

У творах цього періоду багато уваги приділено темі національного відродження, що й спровокувало хвилю численних звинувачень та цькувань від ідеологічно пильних колег.

Критики закидали, що письменник «хворіє» на «перебільшений національний бзик» і засліплений «національним шовінізмом». На тлі масових арештів української інтелігенції, сфальсифікованих процесів і переслідувань, що погіршило і його власний психологічний стан, та щоб уникнути репресій, Антоненко-Давидович у 1933 р. переїхав до Алма-Ати, де працював у Держкрайвидаві редактором художнього сектора.

Однак після вбивства у грудні 1934 р. С. Кірова розпочалася нова хвиля репресій, і цього разу вона не оминула й Антоненка-Давидовича. У січні 1935 р. Бориса Дмитровича заарештували та в супроводі конвою відправили до Києва. Судовий вирок був невтішним: *«за намір повалити радянську владу в Україні і підготовку до індивідуального терору проти компартії і радянської держави»* письменника засудили на 10 років

концтаборів ГУЛАГу. Ще через кілька років до попереднього вироку додали ще 10 років БАМЛАГу¹. А вже у 1951 р. за «антирадянську пропаганду» письменника відправили на довічне заслання до села Малоросейка Красноярського краю. І лише після XX з'їзду партії (1956), коли було підняте питання про повалення культу Сталіна, Антоненка-Давидовича реабілітували.

Перебуваючи в ГУЛАГу, письменник пройшов усі кола пекла. У концтаборі працював землекопом, шахтарем, слюсарем, фельдшером... Його намагалися морально зламати, неодноразово він «дивився смерті в очі», важко фізично працював, бачив, як помирають його друзі. І все ж таки залишився Людиною. Його творча діяльність не припинялася ні на мить. По ночах, коли в камері всі спали,

¹ БАМЛАГ — Байкало-Амурський виправно-трудо-
вий табір. (Прим. укл.)

на цементних мішках він робив нотатки своєї «захлявної книжки», записував роздуми й спостереження, які згодом стали основою збірки творів «Сибірські новели». Після звільнення ці зшитки тривалий час лежали в шухляді. І лише у 1989 р., вже після смерті автора, світ побачив увесь цикл невигаданих оповідей. Ця збірка — своєрідний калейдоскоп неповторних людських доль і характерів: іноді винятково колоритних, майстерно виписаних із повагою до порядних та чесних людей, а іноді — різко негативних, коли йдеться про підлих чи жорстоких.

У 1957 р. реабілітований Борис Дмитрович повернувся до Києва.

Він поновився у Спільці письменників України, працював у дитячому журналі «Барвінок». Антоненко-Давидович активно ввійшов у літературний процес — так розпочався другий етап його творчої діяльності.

Через кілька років письменник опублікував збірку своїх вражень від мандрів Україною «Збруч» (1959), «В сім'ї вольній, новій» (1960). У 1963 р. був надрукований роман «За ширмою», ідея якого виникла ще в таборі. Його співкамерники згадували, як вечорами Борис Дмитрович після відбою розповідав фрагменти зі своєї майбутньої книги.

Офіційна критика побачила в романі «зраду життєвої правди» та «похмурість». І відтоді письменник перебував під особливою, безперервною увагою спецслужб. Незважаючи на це, митець продовжував спілкуватися з творчою молоддю з кола Івана Світличного. На цих зустрічах він ділився досвідом боротьби, розповідав про поразку визвольних змагань, особисте життя та виживання у таборах. Для української інтелігенції другої половини ХХ століття він був неформальним духовним лідером і моральним авторитетом.

Яскравим прикладом цього є тепла згадка про нього у листі Василя Стуса до рідних: *«Сушусь й здоров'ям Бориса Дмитровича. Будь ласка, уклоніться йому од мене і хай він знає, що я часто згадую його — з великою шаную і великою любов'ю і великою вдячністю»* (лист до рідних з Мордовських таборів від 28–30.07.1974).

Ситуація ще більше загострилася після того, як у 1966 р. письменник підписав листа до КДБ УРСР про неприпустимість проведення закритих судових процесів над українською інтелігенцією. А в 1970 р. він відмовився брати участь у закритому процесі проти українського письменника, дисидента Валентина Мороза, якого судили за твір «Репортаж із заповідника імені Берії», написаний у мордовських таборах у 1965–1969 рр., де той відбував покарання «за антирадянську агітацію та пропаганду».

Система намагалася зламати Бориса Дмитровича. За ним постійно стежили, не

дозволяли друкуватися, проводили безкінечні обшуки й вилучали рукописи. Влада боялася, що світ дізнається правду про ГУЛАГ. Йому не дозволили навіть взяти офіційний шлюб із Михайлиною Коцюбинською — вірним другом та опорою протягом останніх років його життя. Здається, його боялися навіть після смерті: головною умовою спецслужб під час поховання було голосне звучання духового оркестру, щоб заглушити слова друзів, які зібралися попрощатися.

Система не змогла зламати дух і волю митця, який попри все залишався світлою, чесною та відкритою людиною, яка не боялася говорити правду — якою б гіркою вона не була.

*Ольга Загоруйко,
Дмитро Стус*

ПРОСВІТЯНИ

Карпо Хведорович Наумець, з фаху — полтавський булочник, нотар Базилевський, земський діловод Панько Коськин, Юрко Брень (цей так собі, без фаху) і, нарешті, Стасик Мірошниченко — це рада охтирської «Просвіти». Це місцеві стовпи українського руху. Це піонери українства ще за часів царату.

Знавець Охтирського повіту і його старовини, придуркуватий від старості дідок Твердохлібов, що й досі плутає — «Малоросія, Україна», чим компрометує всю «Просвіту», мировий суддя Вареник, два писарчуки з пошти, Ксана Коротенко, один студент, чотири пузаті дядьки, до сотні — худих, парубки та дівчата — це другорядний елемент.

Це нічого, що в Карпа Хведоровича є на бульварі Шевченка найкраща після «турка» цукерня та кілька добрячих будиночків по різних кутках міста, нічого так само й те, що писарчуки з пошти світять зеленими латками на задах чорних штанів, не важно й те, що Базилевський шукає прибутковішого місця, або Стасик Мірошніченко шиє на батьківські гроші червоні чоботи, жупан та шапку а ла Мазепа.

Це все — нічого.

Важно й головне, щоб була Україна. Бо — 1917 рік. Її люблять першим коханням, за неї борються й приймають страждання всі члени ради.

Карпо Хведорович поїде в неділю на Ворсклу з родичами та компанією, попливе на човні (йому тоді стає сумно, пригадаються запорожці, байдаки, турецькі галери, й неодмінно хочеться співати або «Стоїть гора високая»,

або «Ворскла річка невеличка»), купується гарненько собі в Шиманівці, а далі вже гуртом почнуть варити кашу. А як закипить та каша, як запарує навісна, тоді блисне булавою в руках Карпа Хведоровича жовта пляшка самого-ну власної продукції.

Затремтить тоді щось у грудях, заманеться Карпові Хведоровичу козацької волі та слави.

Ех! Всі брати Наумці були здавна свідомими українцями!

А як усі розберуть ложки, присунуть ближче ковбасу з оселедцями та візьмуть по першій, Карпо Хведорович зворушеним голосом розкаже про гетьмана Полуботка.

— ...Отак знущались над ним за наш рідний край, за нашу неньку Україну кляті вороги!..

Після третьої запропонує всім проспівати «Заповіта» і щирий захлипає рясними сльозами...

— За неньку Україну!..

Базилевського, як зустріне хтось із околиці Гусинки, де він виступав на мітинзі з промовою, ще й досі дратують:

— Так як? «Допірочку», кажете, «прапор»? Ги-ги-ги... Зрусифікована Слобожанщина! Не втне вона часом тієї «мови».

— На якому язиці батьки говорили — на тому й ми будемо балакати. Що вони там вигадують! Аби языка ламати!..

Це, розуміється, так, але для того ж і «Прогресу», щоб боротися з народною темрявою та прищеплювати національну свідомість.

Але Базилевському після промов на зборах та сходах дістається чимало.

— І що то ви крутите? Повигадували ж! «Клюб», «фльо́та» чи як? Ги-ги-ги...

Але це також — нічого. Це — за Українську республіку!

Стасеві Мірошніченку навіть уві сні ввижається, наче його, «борця молодії України»,

як він себе називає, на зборах, коли Стасик долонею вниз протягне до голови зборів руку, насупиться й кине з-під брів стрілу, а далі удаваним, артистичним голосом:

— Прошу... (тут пауза)... слово, — йому здається, ніби студентський кашкет Семенченка вже сміється, повний отрути.

Панько Коськин — жонатий (двоє дітей і проектується третє), але закоханий у Марусю; ну так що ж? Стасик теж не може спокійно дивитись на здорові, тугі, що мов не луснуть від жаги, Ксани Коротенкової груди. Але це теж — нічого. Зате ж на обличчях усіх просвітян, навіть у «другорядного елемента», немов витавровано:

— За Україну!

І тільки старе, зморщене в дулю лице пана Твердохлібова ще вимовляє:

— І за матір Малоросію!

Але ж у сім'ї не без виродка.

Загальні збори «Просвіти». Душно й накурено. Посередині стіл, за столом — рада. На столі розплескує світло гасова лампочка, що її Карпо Хведорович приніс із пекарні. На ослонах уздовж і впоперек куняють дядьки, біля стін та на вікнах вилискує молодь. Важливі справи:

1. Національний фонд.
2. Національне свято.
3. Національний концертний вечір.

Все національне; сорочка в Карпа Хведоровича — вишивана, національна, вуса в Базилевського, хоч і руді трохи, але довгі — національні; і навіть прізвище в недавнього перевертня, мирового судді — національне: Вареник!

Відроджується Україна!

Довго радились-міркували. Стасик робив «прошу», серйозно кахикав і брав слово, Ксана Коротенкова розправила стьожку на керсетці й подивилась на Семенченка, — Семенченко

не втерпів, пирснув і тихенько захіхикав; з кінцем, усе обійшлося гаразд, бо не прийшов чомусь пан Твердохлібов, з яким завжди розпочинались дискусії, де згадували Сковороду та Квітку:

— Так Україна чи Малоросія?

(А Твердохлібов, старий і упертий: «сестра Україна, як казав Сковорода, і мати Малоросія»).

Карпо Хведорович щира душа! У запалі розстебнув коміра, погладив козацького вуса, мотнув енергійно чубом і запропонував, що він сам, своїм власним коштом спече на продаж у театрі пиріжки та пряники. Пиріжки й пряники можна легко продати, а надто, якщо паночки будуть розторопні, і це теж дасть неабияку копійчину на «Національний фонд». Збори радо ухвалили пропозицію і дякували Карпові Хведоровичу. Базилевському та Стасикові доружили виступити на вічі. Брень мав керувати

ЗМІСТ

Я ввесь у майбутньому...	
<i>Дмитро Стус, Ольга Загоруйко.</i>	3
Просвітяни	13
Два	48
Так воно показує	60

СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ

Чистка	81
Іван Євграфович	
більше не належить собі	138
Протеже дяді Васі	193
Що таке істина?	222
Дружба навиворіт	253
Про самого себе. <i>Автобіографія</i>	265
Як ми говоримо (<i>уривки</i>)	288